

**В'ячеслав КУЗНЄЦОВ,
Олена ПОПОВА (м. Одеса)**

**ВИДАТНИЙ БОТАНІК І ПЕДАГОГ ЛІДІЯ АНДРІЇВНА
ШАПОШНІКОВА (28.02.1911-26.11.1988)**

Лідія Андріївна Шапошнікова народилася 28 лютого 1911 р. у м. Знаменці Херсонської губернії (нині Кіровоградська обл.) у родині помічника машиніста залізничного транспорту. Після завершення навчання в трудовій школі (1924 р.) вона вступила до Шамовської сільськогосподарської школи, яку успішно закінчила у 1927 р.

У 1928 р. вона покидає рідне місто і їде до Одеси, де вступає до Одеського Інституту Профосвіти (ІПО), який закінчила у 1932 р. Це був останній випуск інституту, який з 1933/34 н.р. увійшов до складу відновленого Одеського державного університету [6].

На біологічному факультеті ІПО, який у свій час був створений на базі природничого відділення Новоросійського університету, славні наукові традиції ретельно зберігались. Тут викладали видатні професори: мікробіолог Л. Й. Рубенчик, фізіолог Є. І. Синельников, зоологи Д. К. Третьяков та М. Г. Лігнау, хімік А. Д. Богатський та багато інших. Але найбільше враження на студентку Л. А. Шапошнікову справив молодий професор ботаніки Г. Й. Потапенко (учень всесвітньо відомих вчених В.І. Липського, В.В. Половцова, Г.І. Танфільєва), який розпалив у неї любов до геоботанічних досліджень та педагогічної роботи [8].

З першого року навчання вона приймала активну участь у роботі гуртка біологів-натуралістів. Багатьом вона запам'яталася, як зацікавлена енергійна і цілеспрямована гуртківка, про що викладачі пригадували в своїх виступах на загальних зборах в Байрам-Алі, рекомендуючи її в члени ВКП (б) .

Заняття гуртка звичайно проходили у ботанічному саду університету, де працював за сумісництвом Г.Й. Потапенко. Тут члени іуртка планували і проводили дослідження, обговорювали одержані результати, допомагали співробітникам саду доглядати рослини. Л.А.Шапошнікова з душевною теплотою пригадувала ці заняття, які іноді відвідував і директор ботанічного

саду академік АН України В.І. Липський. Він давав студентам цінні поради розповідав про свої ботанічні подорожі.

Після закінчення біологічного факультету (1932) Лідія Андріївна була призначена на посаду гідробіолога до лабораторії тресту Водоканал м. Одеси. В цій лабораторії вона почала працювати ще студенткою з 1931 р. Але у вільний від роботи час вона проводить геоботанічні дослідження, розпочаті ще у біологічному гуртку, багато подорожує, збирає гербарії, робить геоботанічні описи в різних регіонах України.

У 1935 р. Л. А. Шапошнікова вступає до аспірантури на кафедру систематики та морфології рослин ОДУ (керівник - Г. Й. Потапенко), яку закінчила у 1938 р. 25 червня 1940 р. вона захистила дисертацію кандидата біологічних наук за темою «Динаміка розвитку травяного покриву на вирубах Чорного лісу» (затвердження ВАКу відбулося 06.03.46, а наступного дня - 07.03.46 - ВАК затвердив її вченому званні доцента кафедри систематики і морфології рослин). Після закінчення аспірантури вона працює на цій же кафедрі на різних посадах (1939-1940 - асистент, 1940-1942 - викладач і старший викладач, з 1942 до 1980 - доцент) [6; 8].

Наукову роботу Л.А. Шапошнікова розпочала зі студентської лави з дослідження лісових екосистем, а саме - рослинності Чорного лісу, які вона узагальнила у своїй дисертаційній роботі. Продовженням цієї роботи було вивчення лісових масивів Кіровоградської області, яке включало вивчення видового складу, зокрема наявність та поширення реліктів, питання лісової типології, введення нових порід, у зв'язку із завданням степового лісорозведення, відбір перспективної дендрофлори для полезахисних лісосмуг в Правобережній Україні. На жаль, у період Великої Вітчизняної війни багато зібраних нею гербарних зразків було втрачено [15;17;18].

В період 1941-1944 рр., знаходячись в евакуації разом з університетом у м. Майкопі (Адигейська АО, 1941-42), а потім у м. Байрам-Алі (Туркменська РСР, 1942-44) Л.А. Шапошнікова вивчає лікарські рослини Кубані та Середньої Азії з метою використання їх для лікування поранених. Результати цих досліджень були високо оцінені вченою радою Клінічного науково-дослідного інституту імені Й.В. Сталіна, який також знаходився в евакуації в Байрам-Алі, і використовував їх у своїй роботі [7].

Співробітники характеризували Л.А. Шапошнікову як невтомного польовика. Колеги, які разом з нею пройшли весь тяжкий шлях евакуації, пригадували: «Про її любов до своєї спеціальності свідчить той факт, що в період евакуації тов. Шапошнікова навіть на маленьких зупинках вискакувала з вагону і коли знаходила нову рослину, ретельно її роздивлялась і укладала в гербарій» [11].

Вона завжди була серед природи, в оточенні студентів, яким прагнула передати свої знання. Як тільки університет зупинявся на декілька днів на одному місті, Л.А. Шапошнікова організовувала екскурсії, або експедиції, з навчальною і науковою метою [10].

Ректор університету М.П. Савчук пригадував: «Весною 1943 р. група біологів на чолі з доцентом Л.А. Шапошніковою відправилася в експедицію в

Каракуми. Нав'ючили два віслоки і вирушили пішки. Натрапили на варанів. Розпочалось полювання. Кілька штук піймали, розвели багаття і зварили юшку. Студенти розповідали, що вони ніколи не їли такого ніжного і смачного м'яса». До речі, з вдало знятої шкіри одного з варанів, за ініціативою Л.А., зробили опудало, яке потім привезли до Одеси, і воно і досі знаходиться в Зоологічному музеї [12].

У 1943 рр., як єдиний спеціаліст, що мав досвід гідробіологічних досліджень, Л.А. Шапошнікова була залучена до науково-дослідної групи з вивчення бальнеологічних властивостей озера Солонець Туркменської СРСР з метою використання його для реабілітації поранених. Тут вона працювала за сумісництвом з березня до жовтня місяця» [16].

Студенти, які в той час навчались в університеті, пригадують, що вони з задоволенням відвідували лекції і практичні заняття з систематики і морфології рослин Л.А. Шапошнікової. У теплі пори року вона завжди проводила їх просто неба у прекрасному парку Байрам-Алінського ниркового санаторія [13].

Але не тільки навчальною і науковою роботою займалась Л.А. Шапошнікова в період евакуації - їй, як дуже відповідальній людині і члену місцевого комітету університету, доручалися різні напрями роботи: керування студентами при роботі у місцевих колгоспах і розчищенні літковища від снігу, заготівка палива в пустелі, боротьба з вошами в період висипно-тифозної епідемії в університеті, перевірка якості харчування студентів і багато-багато іншого [9].

До того ж, у неї на руках було двоє маленьких дітей, які вимагали постійної уваги. Тут в Байрам-Алі вона одержала похоронку на чоловіка - Г.І. Конопльова, який до війни був деканом біологічного факультету Одеського університету і в перші дні війни пішов добровольцем у військо.

За великий внесок у навчальну і наукову роботу в період Великої Вітчизняної війни у 1946 р. Л. А. Шапошнікова була нагороджена медаллю «За доблестний труд» [6].

Після повернення університету до м. Одеси Л. А. Шапошнікова зосереджується на дослідженні рослинності півдня України і Кримського півострова, вивчає стан пасовищ та розробляє методи їх збагачення за рахунок інтродукції нових видів рослин, в першу чергу злаків [1]. Займається вивченням та випробуванням дикорослих рослин з метою поліпшення кормових угідь. У цій галузі Л.А. Шапошнікова одна і у співавторстві з Оленою Андріївною Бурською опублікували ряд праць [19-25; 28-31].

З 1945 р., за сумісництвом, працює старшим науковим співробітником ботанічного саду, а з 1946 - ученим секретарем Одеського державного університету. У лютому 1949 р. у зв'язку з призначенням її помічником декана біологічного факультету вимушена була залишити роботу в ботанічному саду, яку дуже любила [6].

У цей же період вона приймає активну участь у комплексних ґрунтово-геоботанічних експедиціях до Красноярського краю. На жаль, вона не узагальнила ці дослідження в докторській дисертації за низкою причин. Не

останньою обставиною було те, що вона була ученицею професора Г. Й. Потапенка, який залишився в окупованій Одесі і працював тут деканом біологічного факультету, і після війни був визнаний "ворогом народу". Лідія Андріївна, як і інші учні Г. Й. Потапенка, до самої смерті відчували на собі це клеймо. Також у цей період Лідія Андріївна приймала участь у вивченні флори північно-західного Причорномор'я, яку спільно проводили кафедра ботаніки Одеського сільськогосподарського інституту та кафедра морфології і систематики рослин Одеського державного університету під керівництвом проф. ОСГ Ф.К. Тихомирова. Частина цієї роботи була надрукована [2-4; 14], але матеріали щодо родини злаків, які обробляла Лідія Андріївна, надрукувати не вдалося. Велику увагу, протягом своєї наукової діяльності, Л.А. Шапошнікова приділяла вивченню рідкісних рослин та залишків степової рослинності на півдні України [26; 31-36].

В результаті цілеспрямованих пошуків нами були знайдені деякі документи з особистого архіву Л.А. Шапошнікової. Особливу зацікавленість викликають записи, що стосуються її індивідуальної роботи зі студентами. Вони дозволяють частково відновити методіку роботи наукового керівника з молоддю. Л. А. Шапошнікова належала до славетної ботанічної наукової школи Одеського (Новоросійського) університету. Психолого-педагогічні дослідження доводять, що методіка роботи в системі «учитель-учень» транслюється протягом багатьох поколінь. Тому ці документи висвітлюють особливості педагогічної системи одеської ботанічної наукової школи.

Як тільки студент виявляв бажання працювати на кафедрі, Лідія Андріївна надавала йому змогу випробувати свої сили у різних галузях ботаніки, за якими він міг здійснювати свої дослідження (анатомія, фізіологія, морфологія, флористика, геоботаніка, екологія і т. ін.). Отримати наукове завдання у Л.А. Шапошнікової міг любий студент, починаючи з першого курсу. Вона пропонувала масу ідей, ставила безліч проблемних питань, пропонувала практично розв'язати безліч задач. Якщо студент протягом певного часу зацікавлено працював, вона поступово з'ясовувала остаточно його напрям роботи і розпочинала серйозну індивідуальну роботу з ним. Першим етапом цієї роботи було її чітке перспективне планування. Як видно з вивчених документів, на кожного студента формувалася індивідуальний план роботи на весь період навчання в університеті, який визначав мету, форми, засоби і методи навчання. Чітко визначався зміст загальної, професійної і спеціальної теоретичної підготовки, професійні і спеціальні уміння та навички, які необхідно сформулювати за період навчання.

Наведемо приклад одного з таких планів підготовки, який було знайдено в особистому архіві Л.А. Шапошнікової. Він містить наступні розділи:

4. Морфологічний аналіз і визначення рослин за генеративними органами, листками, бруньками, насінням. Складання визначальних таблиць. Створення власного гербарію, довідкового гербарію, ведення картотеки.

5. Теоретичні і загальні питання. Визначники, Флори, монографії, конспекти флори, довідники. Періодичні видання. Ботанічні заклади СРСР (БІНі, гербарії, ботанічні сади, заповідники, ботанічні музеї).

6. Експедиції і експедиції. Експедиції по місту. Експедиції по околицях одноденні. Експедиції ближні (по області, багатоденні). Експедиції дальні (Крим, Кавказ), експедиції по Україні. Експедиції дальні (Сер. Азія, Сибір, Далекий схід). Польова і камеральна робота.

7. Узагальнення матеріалу, підготовка повідомлень на ботанічний гурток, студентські конференції, публікації. Тези, карти, слайди, гербарій, статті.

8. Робота над курсовими і дипломною роботами.

Повний план індивідуальної роботи зі студентом, з календарними планами з окремих курсів, списком літератури, яку необхідно проробити, займає зошит обсягом приблизно 50 сторінок. На останніх сторінках в кожному семестрі підводився висновок і вносились корективи до роботи.

Лідія Андріївна була дуже вимогливим викладачем, заняття відбувалися чотири рази на тиждень без перерви на канікули. Два дні на тиждень, як тільки починалася вегетація, здійснювалися ботанічні експедиції за межі міста у неділю і після занять у якийсь будній день. За перший рік занять ботанікою студенту необхідно було визначити і загербаризувати 1000 видів рослин, вона була впевнена, що тільки після цього студент може вважатися, що навчився користуватися визначниками рослин. Рослини визначалися за морфологічними ознаками, за насінням, взимку - дерева й куші — у безлистому стані.

До кінця другого року необхідно було ознайомитися з найближчими ботанічними садами (Київ, Ялта, Кишинів, Москва, Батумі, Сухумі). За період підготовки планувалася обов'язкова робота у складі академічних експедицій: "...ботанік своїми очима повинен бачити пустелю, гори, тайгу, тундру і т. ін.". Протягом навчання необхідно було ознайомитися з бібліотекою БІН СРСР та кращими гербаріями наукових ботанічних закладів.

Дуже уважно ставилася Л.А. Шапошнікова до ботанічної теоретичної підготовки. Вона кожного навчального року давала список літератури, який необхідно було опрацювати, і основні моменти обговорювалися з нею на індивідуальних заняттях. Це був добровільний екзамен, який було дуже важко скласти - найвищою оцінкою була фраза: "Ну, добре. Наступного разу поговоримо про..." (називалася наступна монографія з запропонованого нею списку)".

Було дуже складно скласти Лідії Андріївні іспит з систематики рослин. У той час загальний курс на факультеті вже читала доцент-фізіолог, яку не взяли на кафедру фізіології рослин, а призначили читати ботанічні курси - морфологію і систематику рослин. Це була глибоко педагогічно-деформована особистість, яка раніше працювала у ботанічному саду екскурсоводом. Її заняття нагадували не лекцію вченого, а екскурсію учнів початкової школи до природи. Тому приходилося весь матеріал засвоювати самостійно.

Практичними навичками студенти опановували, працюючи поруч з Лідією Андріївною. Яку б справу вона не робила — судову медичну

експертизу, визначення вмісту шлунків птахів, аналіз лікарської сировини визначення рослин у сумішах і т. ін. - студенти працювали разом з нею.

Велику увагу приділяла у роботі зі студентами Л.А. Шапошнікова вивченню історії ботаніки, історії наукових ботанічних досліджень в Одеському університеті. У підготовці курсових і дипломних робіт вимагала від студентів ретельного викладення історії вивчення питання, якому присвячувалось дослідження. На заняттях іноді читала окремі розділи з рукопису колишнього завідувача кафедри Г.Й. Потапенка "Історія кафедри ботаніки Одеського державного університету". На превеликий жаль, цей рукопис з кафедри було викрадено.

У кінці семидесятих років кафедру систематики і морфології рослин об'єднали з кафедрою фізіології рослин. Професорів, принципівих доцентів і викладачів з обох кафедр відправили на пенсію. До керівництва прийшли партійно-профсоюзні діячі, учні послідовників Т.Д. Лисенка, які за громадською роботою не помітили, як стали кандидатами, доцентами, а згодом - завідувачами кафедри.

Дуже болісно сприймала ці події Л.А. Шапошнікова, але до останнього подиху вона працювала зі студентами біологічного факультету, які цікавились ботанічними дослідженнями. Вчила азам флористики, морфології і систематики студентів молодших курсів, консультувала курсові і дипломні роботи старшокурсників, допомагала аспірантам і пошукачам. До неї часто звертались за допомогою режисери Одеської кіностудії, вона також з задоволенням працювала з усіма, хто цікавився рослинами і хотів знати про них більше.

Померла Лідія Андріївна 26 листопада 1988 року і була похована на другому християнському цвинтарі у м. Одесі (ділянка 51) [5].

Автори вдячні долі за зустріч з цією видатною людиною, яка визначила все їх подальше життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дослідження кафедри морфології та систематики рослин Одеського державного університету ім. І.І Мечникова за 40 років Радянської влади* // Укр. бот. ; журн. Т15, №4, 1958 г.- С. 107 - 109.
2. *Исследование флоры северо-западного Причерноморья*: Сб. науч. тр. каф. ботаники. - Вып. 2. - Одесса: ОСХИ, 1974. - 77 с.
3. *Исследование флоры северо-западного Причерноморья*: Сб. науч. тр. каф. ботаники. - Вып. 1. - Одесса: ОСХИ, 1975. - 106 с.
4. *Исследование флоры северо-западного Причерноморья*: Сб. науч. тр. каф. ботаники. - Вып. 3. - Одесса: ОСХИ, 1975.-63 с.
5. *Книга реєстрації поховань на Другому християнському кладовищі м. Одеси, 1988, вересень.*
6. *Личное дело Л. А. Шапошниковой* // Преподаватели Одесского национального университета имени И. И. Мечникова. Рукопись. - Рукописный фонд научной библиотеки ОНУ.
7. *Письмо ректору ОГУ проф. Савчуку Н.А. от 10.10.1944*: Архив Зоологического музея Одесского госуниверситета.- Ф. Н.А. Савчука. - Д 3 - Лл. 10-12.

8. *Попова О.М., Кузнецов В.О.* Збори злаків з території Одеської області в колекції Л.А.Шапошнікової (гербарій Одеського національного університету) // Вісник Луганського ДПУ імені Тараса Шевченка, № 11 (67).- 2003.-С.132-137.

9. *Протокол совещания членов партбюро с представителями общественных организаций университета от 12 февраля 1943 года.* - ДАОО,- Ф. П-90,- Оп. 1.- Од. зб. 2. - А.а. 10,10 зв.

10. *Протокол № 10* Общего закрытого партийного собрания Одесского государственного университета от 14 июня 1943 года. - ДАОО,- Ф. П-90.- Оп. 1.- Од. зб. 2. - А.а. 49-53.

11. *Протокол № 13* заседания партийного бюро Одесского Государственного университета от 16 июня 1943 года. - ДАОО,- Ф. П-90.- Оп. 1.- Од. зб. 2. - А. 46.

12. *Савчук М.П.* Подорож з Одеси до Байрам-Алі і назад (1941-1944 рр.). Рукопис. Родинний архів М.П. Савчука, 1967. -241 с.

13. *Тарнавська Н.В.* Байрам-Алі (1943-1944 рр.). Стенограма інтерв'ю. Рукопис. Архів автора, 2002. - 5 с.

14. *Флористические исследования в северо-западном причерноморском районе*: Сб. науч. тр. - Вып. 4. - Одесса: ОСХИ, 1982.—45 с.

15. *Шапошникова Л. А.* Динамика развития травяного покрова на вырубках Черного леса. Дисс., 1940.

16. *Шапошникова Л.А.* Материалы по гидробиологии и гидрологии озера Солёное Туркменской ССР / Шапошникова Л.А. // Итоги деятельности Бальнеологического ин-та за 1943 г. в г. Байрам-Али ТССР. - 1943. - С. 19- 20. - (Реф. сб. тр. науч. сессии Бальнеол. ин-та).

17. *Шапошнікова Л.А.* Динаміка трав'янистого покриву на вирубках Чорного лісу (Кіровоградська обл.) / Шапошнікова Л.А. // Тр. Одес. ун-та. - Т. 4 (57) : Зб. біол. фак. ОДУ ім. І.І Мечникова. - 1949.-Т. 5. - С. 33-43.

18. *Шапошникова Л.А.* Влияние покровной культуры на рост дуба в полезашитных полосах Кировоградской области / Шапошникова Л.А. // Полезашитное и противоэрозийное степное лесоразведение в Украинской ССР: тр. респ. конф. по вопр. развития степного лесоразведения в Ук. ССР. - К., 1952.- С. 159-161.

19. *Шапошникова Л.А.* Ботаническая характеристика склоновых пастбищ колхоза им. Ленина и колхоза им. Димитрова / Шапошникова Л.А., Гурская Е.А. // Науч. ежегодник Одес. ун-та, 1956. - Одесса, 1957. - С.228-229.

20. *Шапошнікова Л.А.* Вивчення дикоростучих кормових рослин в умовах півдня Одеської області / Шапошнікова Л.А., Бурська Е.А. // Тр. Одес. ун-та. Сер. біол. наук. - Т.147, вил. 8. - С. 111-114.

21. *Шапошнікова Л.А.* Цінні для Одещини кормові рослини / Шапошнікова Л.А., Гурська Е.А. // На допомогу сільському господарству та виробництву. - 1958. - Вип. 5 : Практичні рекомендації біологічного і геолого-географічного факультетів. - Одеса, 1958. - С. 23-24.

22. *Шапошникова Л.А.* Естественные кормовые угодья Одесской области и

пути их улучшения / Шапошникова Л.А., Гурская Е.А. // Тр. науч. сессии биологов / Одес. дом ученых. - 1959. - 4.2 : Биол. секция. - С. 41-44

23. Шапошникова Л.А. Изучение дикорастущих кормовых растений в условиях юга Одесской области / Шапошникова Л.А. // Материалы научно-методического совещания по селекции и семеноводству / Всесоюз. селекц. - генетич. ин-т. - Одесса, 1960. - С. 200-201.

24. Шапошникова Л.А. Костер ситхинский - новый перспективный кормовой злак / Шапошникова Л.А. // Науч. ежегодник Одес. ун-та, 1960. - Одесса, 1960. - Вып. 8 : Биологический факультет. - С. 10-12.

25. Шапошникова Л.А. Опыт улучшения склоновых пастбищ в колхозах им. Ленина и им. Димитрова Одесской области / Шапошникова Л.А., Гурская Е.А., Худoley Д.И. // Науч. ежегодник Одес. ун-та, 1960. - Одесса, 1960. - Вып. 2: Биологический факультет. - С. 14-16.

26. Шапошникова Л.А. Фрагменты степной растительности на склонах причерноморских лиманов // Тр. Одес. гос. ун-та. Сер. геол. и геогр. наук.-1962.-Т. 152, вып. 9.-С. 151-152.

27. Шапошникова Л.А. О применении пыльцы растений для нужд металлургической промышленности / Шапошникова Л.А., Шпакова В.М. // Ботан. журнал. - 1963. - Т.48, №6. - С. 843-844.

28. Шапошникова Л.А. Растительные богатства склонов и неудобий юга Одесской области / Шапошникова Л.А. // Межобластная научная конференция по охране природы юга Украины : тез. докл. - Одесса, 1965. - С. 19-20.

29. Шапошникова Л.А. До питання про поліпшення природного травостою пасовищ на схилах південних районів Одещини / Шапошникова Л.А., Гурська Е.А. // Ювілейна наукова сесія, присвячена 100-річчю Одеського університету. Біологічні та хімічні науки : тези доп. - Одеса, 1965. -С. 57-58.

30. Шапошникова Л.А. Матеріали до біолого-екологічної та господарчої характеристики видів *Zeta* та *Vromus* / Шапошникова Л.А. // XXI наукова конференція біологічного та географічного факультетів Одеського університету (30 берез. - 5 квіт. 1966 р.): тези доп. - Одеса, 1966. - С. 47-48.

31. Шапошникова Л.А. Первинне вивчення дикоростучих кормових злаків і бобових, перспективних для покращання природного травостою схилів південно-західної частини Причорноморського степу / Шапошникова Л.А., Гурська Е.А. // XXI наукова конференція біологічного та географічного факультетів Одеського університету (30 берез. - 5 квіт. 1966 р.): тези доп. - Одеса, 1966.

32. Шапошникова Л.А. Материалы к флоре юго-западной части причерноморской степи / Шапошникова Л.А. // Тези доповідей на XXII, звітній конференції Одеського університету, (природничі науки) 17-20 квітня 1967р.-К., 1967.-С. 83-84.

33. Шапошникова Л.А. Фрагменты степной растительности на склонах причерноморских лиманов / Шапошникова Л.А. // Материалы межвузовского симпозиума «Изучение природы степей». - Одесса, 1968. - С. 151-152.

34. Шапошникова Л.А. Поширення видів підсніжників на Одещині та їх зв'язки з основними ареалами / Шапошникова Л.А., Кожура М.Г. // Матеріали IV з'їзду Українського ботанічного товариства. - К., 1969. - С.260-261.

35. Шапошникова Л.А. Нові матеріали до флори пониззя Дунаю та Дністра в межах Одеської області / Шапошникова Л.А., Кожура М.Г., Гурська Е.А. // V з'їзд Українського ботанічного товариства : тези доп. - Ужгород, 1972. - С. 37.

36. Шапошникова Л.А. Виды растений семейства Asteraceae - Сложноцветные / Шапошникова Л.А., Колядинская Б.В., Тихомиров Ф.К. и др. // Исследование флоры северо-западного Причерноморья : сб. науч. тр. каф. ботаники ОСХИ. - Одесса, 1974. - Вып. 2. - С. 3-50.